

Irena Šutinienė

Filosofijos ir sociologijos institutas

LIETUVIŲ KOLEKTYVINĖ ATMINTIS PO TOTALITARIZMO

Visuomenės atmintį bendriausia prasme galima apibrėžti kaip tos visuomenės narių pripažįstamų praeities interpretacijų ir vaizdinių visumą. Visuomenės atminties kitimai – tiek pamirštos praeities prisiminimai, tiek ir, B. Andersono žodžiais, „būdingos amnezijos“¹ – lydi visus gilesnius šiuolaikinių visuomenių kitimus. Atminties kitimai pototalitarinėje Rytų ir Vidurio Europoje, kaip pastebi Richardas S. Esbenshade'as, „turi šansą pademonstruoti, kad atmintis iš prigimties yra sudėtinga ir kartu savita: ji yra ir kolektyvinė, ir daugialypė, ir individuali“². Atminties raiškos ir kitimų formos pototalitarinėje Lietuvoje irgi sudėtingos ir daugialypės: nuo apimančių visas visuomenės grupes kolektyvinių atminties reiškinių (tokiais galima laikyti visoje Rytų/Vidurio Europoje pasireiškusius kolektyvinius ikitalitarinės „tikros“ atminties „grįžimus“ bei komunistinio laikotarpio suvokimą ir atmetimą kaip „neistorinio“, „prarasto“, „sustojusio“ laiko) iki daugybės naudojamų viešajame gyvenime grupių ir individualių, dažnai prieštaringų ir viena kitai oponuojančių, praeities interpretacijų.

Dėl visuomenės atminties daugiasluoksniškumo ir įvairovės pagrindine šiuolaikinių atminties tyrimų problematika tampa jos „naudojimo“ dabartyje bei jos socialinio reliatyvumo problematika: atminties tyrimuose „socialinė atminties istorija“ turėtų būti derinama su „principu, kad, kur atmintis bebūtų prikelta, turime klausti: kieno, kur, kokiam kontekste, prieš ką nukreipta?“³ Iš esmės ši problematika

¹ Benedict Anderson, *Imagined Communities*, London–New York: Verso, 1991, p. 204.

² Richard S. Esbenshade, „Remembering to Forget: Memory, History, National Identity in Postwar East–Central Europe“, *Representations* 49, 1995 žiema, p. 89.

³ *Ibid.*, p. 87.

ir yra klasikinė sociologiniuose šios srities tyrimuose, pradėtuose Maurice'o Halbwachso, bet joje dar daug neištirtų aspektų.⁴

Šiame straipsnyje, remiantis empirinių sociologinių tyrimų duomenimis, aptariamas tik vienas vienos Lietuvos gyventojų grupės atminties sluoksnis – lietuvių kolektyvinė atmintis. Analizuojama lietuvių kolektyvinės atminties struktūra ir kitimų tendencijos visuomenės dabarties kitimų kontekste. Lietuvių kolektyvinė atmintis aptariama ir kaip vienas iš lietuvių nacionalizmo ideologijos elementų. Atmintis, ypač „tautos istorijos pasakojimas“, yra vienas svarbiausių nacionalizmo simbolinių elementų: pasak Antony D. Smith'o, būtent „gilus įsitikinimas praeities reikšmingumu ir gyvybe buvo nacionalizmo ideologų veiklos premisa“⁵. Todėl lietuvių nacionalizmo ypatumai gali pasireikšti ir kolektyvinėje atmintyje.

Kolektyvinė atmintis čia suprantama pagal Halbwachsa: tai didelių ar mažų grupių išgyventa praeitis, kurią jos nariai prisimena kaip bendrą.⁶ Šis visuomenės atminties sluoksnis yra mažiau artikuluotas ir formuojasi spontaniškiau negu kitos praeities interpretacijos (pvz., „tautos istorijos pasakojimas“). Nors tai – išgyventos praeities atmintis, ją sudaro ne tik tiesiogiai išgyventų įvykių įspūdžiai, bet ir kolektyviniai tų įvykių vaizdiniai bei interpretacijos. Šiuos kolektyvinius vaizdinius ir interpretacijas, pasak Howardo Schumano, galima laikyti esmingesne kolektyvinės atminties išraiška negu įsiminusių pavienius įvykius, nes jie yra kolektyviai sukurti ir kolektyviai palaikomi.⁷

Empiriškai lietuvių kolektyvinė atmintis buvo tiriama pagal Schumano metodiką, parengtą remiantis Halbwachso kolektyvinės atminties samprata. Fiksuojami du minėtieji kolektyvinės atminties aspektai: 1) laikomų visuomenei reikšmingais įvykių ar permainų atmintis; 2) kolektyvinės tų įvykių konceptualizacijos ir interpretacijos.⁸ Pirmąjį atminties lygmenį, pagal Schumaną, galima laikyti

⁴ Barry Schwartz, „The Social Context of Commemoration: a Study in Collective Memory“, *Social Forces*, t. 61(2), 1982, p. 375.

⁵ Anthony D. Smith, „The Myth of 'Modern Nation' and the Myths of Nations“, *Ethnic and Racial studies*, t. 71, nr. 1, 1988 sausis, p. 13.

⁶ Maurice Halbwachs, *Spoleczne ramy pamięci*, Warszawa: Panstwowe wydawnictwo naukowe, 1969, p. 53.

⁷ Howard Schuman, Jaqueline Scott, „Generations and Collective memories“, *American Sociological Review*, t. 54, 1989 birželis, p. 378.

⁸ *Ibid.*, p. 371.

„paviršiniu“ – tie patys įvykiai ar permainos gali būti interpretuojami skirtingai; prasminis įvykių kontekstas – jų interpretacijos – fiksuojamos antrajame, gilesniame, lygmenyje.⁹ Abu lygmenys tiriami apklausos metodu (interviu); atvirais (nepateikiant atsakymų variantų) klausimais klausiant respondentų apie jiems labiausiai įsiminusius pastarųjų 60 metų Lietuvos ir pasaulio įvykius bei permainas ir prašant paaiškinti, kodėl jie paminėjo būtent tuos įvykius. Tyrimai pagal šią metodiką atlikti 1989 ir 1994 metais.* Kolektyvinės atminties kitimai aptariami lyginant šių dviejų apklausų rezultatus: nors abiem atvejais aptariama tik lietuvių kolektyvinė atmintis, lyginimo išvados laikytinos hipotetiškomis.

1989 metų lietuvių kolektyvinės atminties struktūra akivaizdžiai iliustruoja grupės dabarties tikslų (šiuo atveju – tautos siekimo atkurti politinę nepriklausomybę ir tautinį tapatumą) įtaką atminčiai (žr. lentelę): lietuvių kolektyvinė atmintis etnocentriška, ji sutelkta beveik vien ties Lietuvos ar su ja susijusiais įvykiais, o pagrindinė atminties struktūrinė ašis yra nepriklausomybės praradimo 1940–1950 metais ir 1988 metų Atgimimo, kaip nepriklausomybės grįžimo pradžios, įvykių opozicija. Laikotarpis tarp šių įvykių beveik tuščias, o kitų šalių įvykiai užima nežymią vietą, jų geografija ribojasi buvusios SSSR ir socializmo šalimis.

1989 metų lietuvių atmintyje esama pototalitarinės visuomenės atminties bruožų. Vienas jų – „Kunderos paradigma“, pagal kurią atmintis yra pasipriešinimo bandančiai „ištrinti“ praeitį totalitarinei valstybei priemonė. Šios paradigmos buvimą atmintyje rodo minėtoji okupacijos – nepriklausomybės priešata, sovietinio laikotarpio „išdilimas“ atmintyje, taip pat oficialiųjų sovietinių interpretacijų nebuvimas joje.¹⁰

* 1989 metų apklausa atlikta Viešosios nuomonės tyrimų centro prie Lietuvos Filosofijos, sociologijos ir teisės instituto reprezentatyvioje suaugusių Lietuvos gyventojų atrankoje; 1994-ųjų apklausą atliko to paties instituto Socialinės organizacijos skyrius atrankoje, reprezentuojančioje Lietuvos paribio regionų gyventojus.

⁹ Ibid., p. 378.

¹⁰ Vladas Gaidys, Danutė Tureikytė, Irena Šutinienė, „Istorinė lietuvių atmintis (empirinės charakteristikos)“, *Filosofija, sociologija*, 1991, nr. 1(4), p. 81.

Svarbiausieji įvykiai per 60 metų
(lietuviai, paminėjimų dažnumas procentais)

Įvykiai, permainos	1989 m.	1994 m.
1. Nepriklausomybės atkūrimas 1990 metais	–	39
2. 1988 metų Atgimimas	41	5
3. Antrasis pasaulinis karas	11	23
4. SSSR suirimas, pertvarka	9	17
5. Sausio 13-oji	–	16
6. 1940 metų sovietinė okupacija	16	10
7. Pokaris, kolektyvizacija	6	6
8. Vokietijos susijungimas	–	4
9. Stalininės represijos	10	1
10. Černobylio avarija	0,3	2
11. Afganistano karas	1	1,7
12. Sovietinis laikotarpis (maždaug nuo 1950-ųjų)	–	2
13. Tarpukario Lietuvos įvykiai	0,4	1

Esbenshade'as pastebi, kad „Kunderos paradigma“ Rytų ir Vidurio Europos šalyse reiškėsi tik kolektyvinėje atmintyje (bendroje grupei svarbios praeities atmintyje), o individuali atmintis buvo labiau paveikta totalitarinės sistemos.¹¹ Tai galima aiškinti Halbwachso aprašytais kolektyvinės atminties savybėmis; kolektyvinės atminties gyvavimo būtina sąlyga jis laiko jos subjekto – grupės – gyvenimo tęstinumą bei išgyventos, o ne „išmoktos“ istorijos vyravimą joje.¹² Todėl oficialioji sovietinė „išmokta“ istorija negalėjo tapti lietuvių kolektyvinės atminties savastimi, o „išgyventa praeitis“ išliko kaip „atminties subjekto“ – lietuvių tautos – tapatumo komponentas.

Dar vienas 1989 metų lietuvių kolektyvinės atminties bruožas – autobiografinės atminties (kai įvykiai prisimenami per asmeninę dalyvavimo juose patirtį) dalis joje kur kas didesnė negu, pavyzdžiui, JAV gyventojų atmintyje 1985 metais.¹³ Tai irgi gali būti atminties vaidmens totalitarinėje valstybėje reliktas: Esbenshade'as pastebi, kad dėl akivaizdaus manipuliavimo tradiciniais atminties išsaugojimo būdais tokiose valstybėse tautos atmintis dažnai būdavo pateikiama kaip biografija ar autobiografija.¹⁴ 1994 metų lietuvių

¹¹ Esbenshade, op. cit., p. 77.

¹² Halbwachs, op. cit., p. 18.

¹³ Schuman, Scott, op. cit., p. 372.

¹⁴ Esbenshade, op. cit., p. 74.

kolektyvinėje atmintyje – tolstant nuo totalitarizmo – autobiografinės atminties dalis mažesnė.

Ryškiausi lietuvių kolektyvinės atminties kitimai nuo 1989 iki 1994 metų susiję su mažėjančia grupės dabarties idėjų ir tikslų (tautinio atgimimo ideologijos) įtaka atminčiai. Vienas pagrindinių sociologinių atminties tyrimų klausimų, kiek įvykių reikšmingumas nulemtas „objektyvios“ istorinės jų reikšmės, kiek – dabarties sąlygų ir problemų.¹⁵ Tyrimo duomenys rodo, kad kol tautinio atgimimo ideologija atliko svarbų vaidmenį, mobilizuojant tautą siekti politinio tikslo, ši ideologija veikė ir kolektyvinę atmintį. Bet stabilesniu laikotarpiu, tautai pasiekus tikslą – atkūrus valstybę – įvykių užimamą vietą kolektyvinėje atmintyje kur kas smarkiau veikia ir „objektyvus“ istorinis jų reikšmingumas. Tai rodo 1994 metais gerokai padidėjusi karo, persitvarkymo reikšmė atmintyje: karas žmonijos istorijoje neabejotinai svarbesnis įvykis negu buvusi Lietuvos okupacija. (1989 metų atmintyje ji buvo svarbesnė už karą.) „Objektyvaus“ įvykių reikšmingumo naudai liudytų ir „istorinio“ požiūrio įvykių interpretacijoje atsiradimas: „istorinis lūžis“ kaip įvykių paminėjimo kriterijus 1994-ųjų atmintyje yra trečias pagal svarbą (po nepriklausomybės ir aukų), o tautinio atgimimo metu atmintyje užėmė neįvykių vietą.

1994 metų lietuvių atmintis mažiau etnocentriška ir kitais atžvilgiais. Nepriklausomybės kaip įvykių reikšmingumo kriterijaus prasme 1994 metais universalesnė: ji siejama su demokratija, žmogaus teisėmis, laisve. Tų metų lietuvių atmintis atviresnė, įvairesnė tiek geografiškai, tiek minimų įvykių pobūdžiu – lietuviams svarbus ir Izraelio bei Palestinos susitarimas, ir atominių bombų sprogimai Japonijoje, ir karas buvusioje Jugoslavijoje. Bet lietuviams dar nesvarbūs globalinės civilizacijos pasiekimai ir permainos (pvz., JAV gyventojai 1985 metais minėjo pasiekimus žmogaus teisių, moterų teisių, kompiuterizacijos ir kt. srityse).¹⁶

Nepriklausomybės praradimo–atkūrimo opozicijos reikšmės atmintyje mažėjimą, taip pat dalinį (nors ir nedideliu mastu) sovietinio laikotarpio įvykių „grįžimą“ į atmintį galima aiškinti tiek mažėjančia tautinio atgimimo ideologijos įtaka, tiek ir Halbwachso nusakyta kolektyvinės atminties kitimų specifika: pagal ją, po revoliucijos

¹⁵ Išsamiau apie šią problematiką žr. Barry Schwartz, op. cit., p. 375–377.

¹⁶ Schuman, Scott, op. cit., p. 372.

kolektyvinė atmintis stengiasi atkurti prieš ją buvusią būseną ir po to pamažu priima įvykusius pasikeitimus.¹⁷ Toks „grįžimas“ į „priešrevoliucinę“ būseną buvo ikitotalitarinės atminties atkūrimas Atgimimo pradžioje. Kol kas sunku pasakyti, kaip bus „priimta“ į atmintį 1994-aisiais dar labai nežymią vietą joje užėmusi sovietinio laikotarpio atmintis.

Tikėtina, kad kolektyvinė atmintis nėra chaotiškas pavienių praeities fragmentų ir vaizdinių rinkinys; jie turėtų būti tarpusavyje susiję, vienokių ar kitokių atminties formavimosi kriterijų pagrindu sudarydami tam tikras konfigūracijas ar struktūras. Šie struktūras „organizuojantys“ kriterijai žmonių nebūtinai suvokiami kaip įvykių reikšmingumo priežastys, bet jie turėtų būti susiję su grupe (šiuo atveju – tautai) svarbiomis vertybėmis: kaip pastebėjo Halbwachsas, tautos istorija yra svarbiausių tautos gyvenimą modifikavusių įvykių istorija¹⁸; kaip tik tokių įvykių vaizdiniai ar su jais siejamos vertybės ir turėtų būti tautos kolektyvinės atminties struktūrų pagrindas. Mažai tikėtina, kad tos struktūros koherentiškos ir logiškos: Philipas E. Converse'as nustatė, kad masinės sąmonės lygmenyje idėjų konfigūracijos yra prieštaringos ir tarpusavyje susipynusios.¹⁹

Ieškant kolektyvinės atminties struktūrų buvo atlikta įvykių lygmens ir abiejų – įvykių ir jų interpretacijų – atminties lygmenų rodiklių faktorių analizė. Aptarimui pasirinktas bendras įvykių-priežasčių analizės variantas, nes jis informatyvesnis.

Svarbiausiųjų įvykių ir jų paminėjimo priežasčių faktorių analizė (1989 metai)

Įvykiai ir jų paminėjimo priežastys	Faktoriai						
	1	2	3	4	5	6	7
1940 metų sovietinė okupacija	0,84						
Asmeninė patirtis	0,83						
Atgimimas		0,83					
Emocijos, išgyvenimai		0,73					
Pertvarka			0,75				

¹⁷ Halbwachsas, op. cit., p. 386–387.

¹⁸ Halbwachsas, *The Collective Memory*, New York: Harper Row, 1980, p. 66.

¹⁹ Philip E. Converse, „The Nature of Belief Systems in Mass Publics“ in *Ideology and Discontent*, New York: Free Press, 1964, p. 256.

Įvykiai ir jų paminėjimo priežastys	Faktoriai						
	1	2	3	4	5	6	7
Universalios žmogiškos vertybės (demokratija, laisvė ir kt.)			0,82				
Molotovo–Riebbentropo paktas				0,75			
Nepriklausomybė, valstybingumas				0,83			
1968 metų Čekoslovakijos, 1956 metų Vengrijos įvykiai			0,20	0,30			
Pokario kovos, kolektyvizacija		0,22			0,78		
Ekonominė suirutė, nepriteklus, žudynės					0,83		
Žmonių aukos						0,83	
Stalininės represijos		0,38				0,52	
Černobylio avarija						0,51	0,47
Antrasis pasaulinis karas						0,32	
Afganistano karas							0,81
Faktorių aprašomoji galia (iš viso – 60,2 procento)	14,1	9,3	8,5	8,2	7,5	6,7	6,2

Dvi pirmosios, reikšmingiausios, kolektyvinės atminties struktūros susijusios su nepriklausomybės vertybe ir išreiškia priešingus jos aspektus (praradimą ir grįžimo pradžia); abu aspektai išsivirtinę atmintyje kaip išgyventa, emociškai patirta praeitis. Pirmąją – **1940 metų sovietinės okupacijos ir asmeninės patirties** struktūrą sąlyginai galima pavadinti **sunkumų patirties** struktūra, nes asmeninė patirtis 1989 metų atmintyje daugiausia minėta tarp Antrojo pasaulinio karo ir represijų įsiminimo priežasčių²⁰, tad tai negalėtų būti šviesi patirtis. Taigi 1940 metų nepriklausomybės praradimas lietuvių atmintyje susijęs su po to patirtų sunkumų atmintimi. Į šią struktūrą taip pat patenka represijų bei pokario atmintis.

Antroji – **atgimimo–emocijų** struktūra įtvirtina kolektyvinėje atmintyje priešingą – šviesią – patirtį: Atgimimas patenka į atmintį per patirtas kolektyvines emocijas.

Trečioji – **universalijų žmogiškųjų vertybių** (laisvės, demokratijos ir kt.) struktūra rodo, kad lietuvių kolektyvinė atmintis grindžiama ne vien siaurais „tautiniiais“ kriterijais: svarbios ir universalios vertybės. Su jomis 1989 metais sieti Gorbačiovo „perestroikos“ ir iš dalies – Čekoslovakijos, Vengrijos įvykiai. Tad gilesniame – struktūrų – lygme-

²⁰ Gaidys, Tureikytė, Šutinienė, op. cit., p. 80.

nyje lietuvių atmintis ir tautinio atgimimo metu nebuvo tokia etnocentriška, kaip rodė kiekybinis įvykių pasiskirstymas.

Tą pačią tendenciją rodo ir ketvirtoji – **valstybingumo** – struktūra. Valstybingumas, kaip įvykių įsiminimo kriterijus, joje susijęs su Molo-tovo–Ribbentropo pakto (interpretuojamo visų pirma kaip „neteisėto, nesąžiningo“²¹) ir Čekoslovakijos bei Vengrijos įvykių (prisimenamų pirmiausia kaip neteisėto, prievartinio susidorojimo pavyzdžiai) atmintimi. Todėl galima manyti, kad valstybingumo, nepriklausomybės vertybių ryšys su šiais įvykiais išreiškia **teisėtumo**, teisinių vertybių reikšmę atminties formavimuisi. Tai irgi universalios vertybės. Universalijų žmogiškųjų vertybių reikšmė lietuvių kolektyvinės atminties struktūroje rodo, kad lietuvių nacionalizmas jau nuo tautinio atgimimo greta archajinio nacionalizmo požymių, kolektyvinėje atmintyje pasireiškusių etnocentrizmu ir uždarumu, turėjo ir modernistinio nacionalizmo, kuriame akcentuojamos individo teisės²², bruožų.

Penktoji – **suirutės, nepriteklių, žudynių** ir pokario įvykių (iš dalies su ja susijusi ir represijų atmintis) struktūra rodo, kad ekonominiai sunkumai tuo metu atmintyje sieti tik su pokario įvykiais.

Šeštoji – **žmonių aukų** – struktūra yra susiformavusi žmonių aukų, kaip įvykių atminties kriterijaus, pagrindu. Su šiuo kriterijumi labiausiai susijusi stalininių represijų, Černobylio avarijos ir Antrojo pasaulinio karo atmintis. Tai, kad „žmonių aukos“ siejamos ne vien su savo tautos aukomis, rodo, jog lietuvių kolektyvinėje atmintyje nėra „viktimizacijos sindromo“, sureikšminančio savo tautos kančias, apraiškų. Susirūpinimą ne vien savo aukomis taip pat galima laikyti ir modernizuojančių tendencijų lietuvių nacionalizme apraiška.²³

Septintoji – silpniausia – **Afganistano karo ir Černobylio avarijos** – atminties struktūra (šiuos įvykius turėtų sieti tai, kad abu vyko tuometinėje SSSR maždaug tuo pat metu ir susiję su žmonių aukomis).

1994 metų kolektyvinės atminties rodiklių faktorių analizė parodė, kad įvairėja ne tik kolektyvinės atminties įvykių sąrašas, bet ir struktūra – ji skiriasi net devyniais faktoriais.

²¹ Ibid.

²² Vytautas Kavolis, „Nationalism, Modernization and the Polylogue of Civilizations“, *Comparative Civilizations Review*, nr. 25, 1991, p. 132–137.

²³ Ibid., p. 133.

Svarbiausių įvykių ir jų paminėjimo priežasčių faktorių analizė
(1994 metai)

Įvykiai, permainos, jų paminėjimų priežastys	Faktoriai								
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Nepriklausomos valstybės atkūrimas, Kovo 11-oji	0,65		0,29			0,38			
Nepriklausomybės, laisvės, žmogaus teisių grįžimas	0,83								
Vokietijos susijungimas	0,65								
Žmonių aukos			0,84						
Sausio 13-osios įvykiai			0,61				0,27	0,27	
Žemės drebėjimas Armėnijoje, karas Gruzijoje		0,50							
Antrasis pasaulinis karas			0,71						
Istorinis lūžis			0,71						
Gorbačiovo „perestroika“			0,48						
1940 metų okupacija, pokario įvykiai, stalininės represijos				0,77					
Valstybingumo, nepriklausomybės praradimas				0,77					
Černobylio avarija,					0,76				
Afganistano karas					0,74				
Stiprios emocijos, viltys						0,69			
Atgimimas						0,28		0,70	
Tarybinio laikotarpio (maždaug nuo 1950 metų) įvykiai							0,77		
Asmeninė patirtis							0,63	0,34	
1991 metų Maskvos pučas								0,63	
Suirutė, ekonominiai sunkumai, baimė									0,76
Popiežiaus apsilankymas Lietuvoje									0,59
Faktorių aprašomoji galia (iš viso 61,3 procento)	10,4	8,3	7,7	6,7	6,1	5,8	5,8	5,4	5,1

Nepriklausomybės, valstybingumo vertybės lietuvių kolektyvineje atmintyje liko tarp svarbiausių ir 1994 metais, bet atkūrus valstybę atmintyje jos išreikštos kiek kitokiomis struktūromis. „Tvirčiausia“ yra **nepriklausomybės atkūrimo** struktūra, kurioje, be nepriklausomybės, kaip įvykių paminėjimo kriterijaus, ir jos atkūrimo įvykių, nemažą svorį turi ir Vokietijos valstybės atkūrimas.

Kitos valstybės įvykių atsiradimas buvusioje „grynoje tautinėje“ struktūroje rodo, kad lietuvių nacionalizmas ir toliau „modernėja“ – darosi atviresnis. Atkūrus valstybę, visai suprantama, kad sumažėjo **nepriklausomybės praradimo** struktūros reikšmė, į ją pateko ir pokario bei represijų atmintis ir ji yra ketvirtoji pagal elementų ryšių stiprumą.

„Tamsioji“ nepriklausomybės atkūrimo įvykių pusė – Sausio 13 ir kiti tragiški įvykiai – sureikšmino **aukų** struktūros vietą kolektyvinėje atmintyje. Žmonių aukų prasmė atmintyje nepakito – reikšmingos ne tik „savos“ aukos: Sausio 13 aukos žmonių atmintyje susijusios su Armėnijos žemės drebėjimo, Gruzijoje neseniai vykusio karo aukomis. **Černobylio avarija** ir **Afganistano karas** atsidūrė kitame – penktajame – faktoriuje, bet antrasis ir penktasis faktoriai gana glaudžiai tarpusavyje susiję (jų ryšio koeficientas 0,47).

Trečioji – „**pasaulinės reikšmės įvykių**“ – struktūra turėtų būti susiformavusi įvykių istorinio reikšmingumo kriterijaus pagrindu: be „istorinio lūžio“, kaip įvykių paminėjimo kriterijaus, į ją įeina Antrasis pasaulinis karas ir „perestroika“: ji irgi rodo universalių vertybių svarbą lietuvių kolektyvinėje atmintyje.

Šeštoji – **emocijų** – kriterijaus pagrindu susiformavusi atminties struktūra rodo, kad Atgimimo ir emocijų ryšys atmintyje išliko, bet susilpnėjo, o su patirtomis emocijomis taip pat susijusi ir nepriklausomybės atkūrimo įvykių (Kovo 11) atmintis.

Atgimimas užima dar svarbesnę vietą kitoje neseniai išgyventų ir sukėlusių stiprias emocijas įvykių atminties struktūroje (aštuntajame faktoriuje); joje jis susijęs su 1991 metų Maskvos pučo ir kiek mažiau – su Sausio 13 atmintimi, taip pat asmeninės patirties ir emocijų kriterijais.

Septintojoje struktūroje **asmeninės patirties** kriterijus stipriai susijęs su sovietinio laikotarpio (daugiausia reiškiančio ekonominį stabilumą) atmintimi. Tai rodo, kad 1994 metais kolektyvinę atmintį veikia jau kitokių (ne karo ir represijų kaip 1989-aisiais) išgyventų įvykių patirtis, ir ji yra dvejopa: jau minėtoji atgimimo ir kitų nepriklausomybės atkūrimo įvykių (šeštasis ir aštuntasis faktoriai) ir sovietinio laikotarpio kasdieninio gyvenimo patirtis.

Sovietinio laikotarpio „grįžimo“ į atmintį ryšys su to laiko kasdieninio gyvenimo patirties „reabilitavimu“ atmintyje gali būti empiriniu argumentu K. Gerberto „postkomunistų“ grįžimo į valdžią Rytų/Vidurio Europos šalyse ryšio su atmintimi interpretacijai: jo

nuomone, tai reiškia ne atsisakymą nuo „tautinės atminties“, o dalies gyventojų troškimą, kad būtų pripažinta jų gyventų „paprastų gyvenimų“, be heroizmo ar dramatiškų išdavysčių, atmintis.²⁴

Atskiros (devintosios) **suirutės, ekonominių sunkumų** kriterijų pagrindu susiformavusios struktūros atsiradimas kolektyvinėje atmintyje irgi rodo, kad atmintyje tampa reikšmingesnės „kasdieninio gyvenimo“ vertybės.

Lietuvių kolektyvinės atminties empirinio tyrimo rezultatai pademonstravo pradžioje minėtą atminties „prigimtinį sudėtingumą“: atkūrus valstybę ir formuojantis „pilietinei tautai“, įvairėja ir jos atmintis.

²⁴ Esbenshade, op. cit., p. 96.